

Téma 6

Charakteristické rysy fungování
státní správy v omezené demokracii
a totalitního zřízení, postavení a
úloha ozbrojených sil ve společnosti
(1945–1989)

Ozbrojené síly a společnost

Cíl

- Seznámit se základní faktografií obnoveného suverénního Československa, s ústavním, politickým a správním systémem Československa v letech 1945 až 1989, a to s důrazem na identifikaci principiálních rozdílů mezi etapou omezené demokracie (1945-1948) a totalitního a posttotalitního režimu (1948-1989), identifikovat klíčové rozdíly vůči demokratickému systému s ohledem na existenci samosprávy.

Tematické okruhy

- 1. Obnova československého státu
- 2. Třetí republika a její ústavní, politický a správní systém a samospráva
- 3. Komunistický mocenský převrat v roce 1948 a jeho význam
- 4. Principy totalitárního režimu a likvidace demokracie a samosprávy
- 5. Veřejná správa a principy kontroly společnost

Obnova československého státu

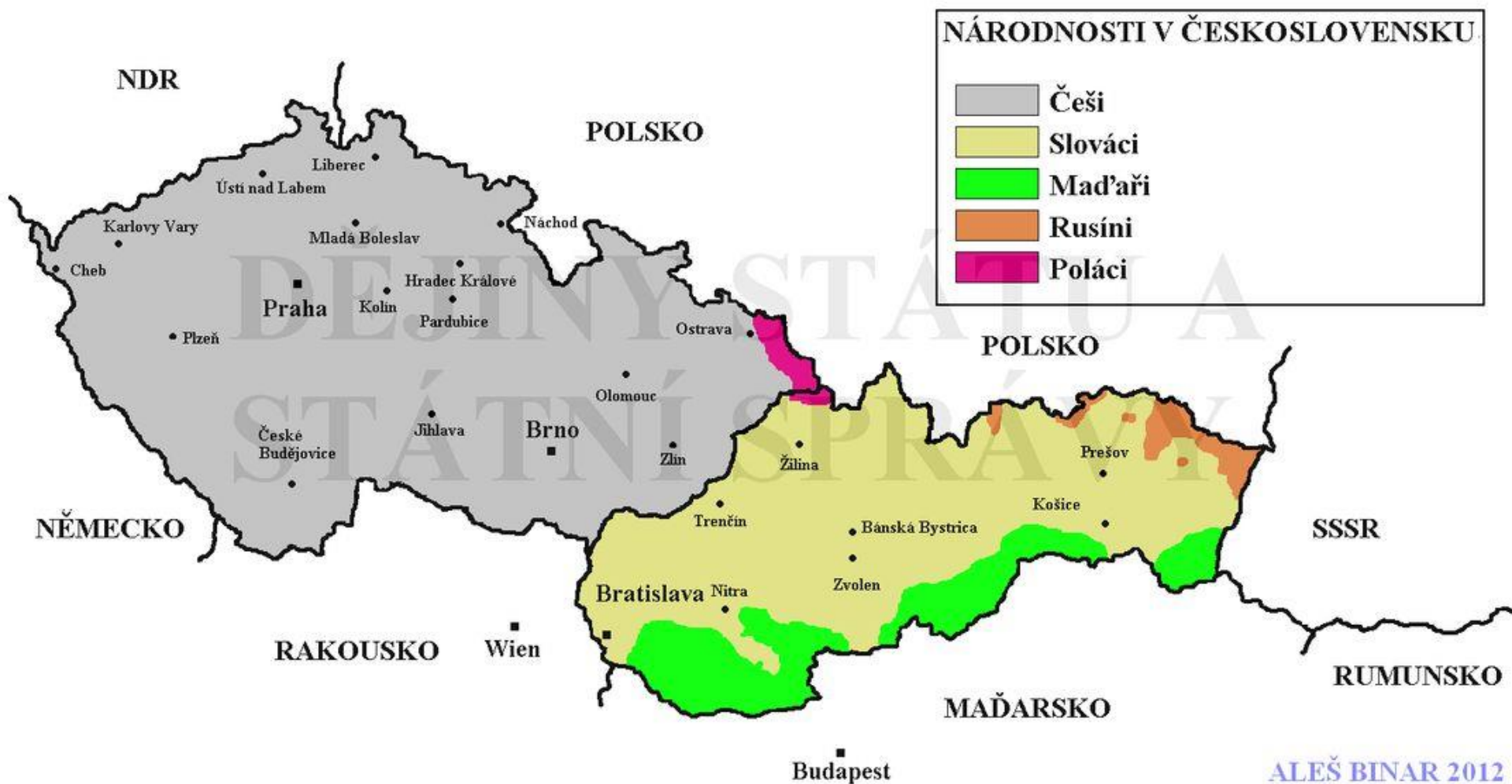
- Hlavním cílem československého odboje byla obnova československého státu v předmnichovských hranicích
- Tento cíl byl naplněn až na dvě výjimky:
- Československo se vzdalo Podkarpatské Rusi (Zakarpatské Ukrajiny) ve prospěch SSSR
- V roce 1947 Československo získalo tzv. bratislavské předměstí (nepatrné území o třech obcích, Čunovo, Jarovce a Rusovce)
- Přesto po roce 1945 československá reprezentace vznesla neúspěšně územní pretenze na několik území, zejm.:
- Kladsko (Dolní Slezsko), zde cca 5000 Čechů
- Hlubčicko a Ratibořsko (Horní Slezsko), zde cca 12 000 tzv. Moravců

Národnostní složení

- Během let 1939 až 1946 došlo k zásadní změně národnostní struktury Československa, takřka zcela byly eliminovány tři etnické skupiny:
- Židé, v důsledku holokaustu
- Němci, v letech 1945 a 1946 proběhl odsun Němců
- Rusíni, nacházeli se vesměs na Podkarpatské Rusi
- Československá reprezentace usilovala o dále odstranění Maďarů a Poláků
- S Maďarskem byla podepsána smlouva o výměně obyvatelstva („Maďaři za Slováky“), uskutečněno jen z části, do Československa se ale místo Slováků dostali vesměs Romové
- Obdobně v případě Poláku bylo uvažováno o odsunu, respektive výměně obyvatel, nerealizováno vůbec

Území	Počet příslušníků národnostních skupin v roce 1950					
	Úhrnem	Česká	Slovenská	Německá	Maďarská	Ukrajinská
České země	8 896 133	8 343 558	258 052	159 938	13 201	19 384
Slovensko	3 442 317	40 365	2 982 497	5 179	354 532	48 231
Česko-slovensko celkem	12 338 450	8 383 923	3 240 549	165 117	367 733	67 615

Srovnání územních a populačních změn

- Československo roku 1938:
- 1. Počet obyvatel
- 15 300 000 (odhad)
- 2. Území
- 140 394 km²
- Československo roku 1950:
- 1. Počet obyvatel
- 12 338 450 (sčítání lidu)
- 2. Území
- 127 870 km²

Ústavní systém

- Dne 28. října 1945 bylo **delegačními** volbami zvoleno **Prozatímní Národní shromáždění** (parlament)
 - Oproti první republice bylo Národní shromáždění **jednokomorové**, skládalo se z 300 poslanců (= Poslanecká sněmovna NS)
 - Mezi politickými stranami existovala **parita**, každá měla stejný počet zástupců určený podle předem dohodnutého klíče (40 mandátů pro každou stranu)
- Ustavením zákonodárného shromáždění skončila dekretální pravomoc prezidenta E. Beneše a současně skončil stav tzv. prozatímního státního zřízení
- Legislativní pravomoc na Slovensku vykonávala **Slovenská národní rada**, druhý počátek tzv. asymetrického uspořádání státu

Politický systém

- Na moskevských jednáních v březnu 1945 rozhodnuto o podobě československého politického systému
- Jednání se zúčastnili zástupci:
 - **Londýnské exilové vlády** (soc. demokraté, národní soc. a lidovci)
 - **Moskevského vedení KSČ** (komunisté)
 - **Slováků** (Slovenská národní rada, tj. slovenští komunisté a pozdější členové Demokratické strany)
 - Zcela byl opomenut domácí odboj
- Dne **4. května 1945** byla v Košicích jmenována nová **vláda** v čele se Zdeňkem Fierlingerem, 5. května byl publikován tzv. **Košický vládní program**

Politický systém

- **Omezená demokracie**
- Bylo povoleno pouze několik levicových a středových stran, všechny pravicové strany, stejně jako strany národnostních menšiny byly zakázány
- Veškerá politická rozhodnutí se utvářela v tzv. **Národní frontě**
 - Národní fronta byla mimoparlamentní orgán zástupců povolených stran (obdobně jako Pětka v období první republiky), v rozhodovacím systému vrcholné politiky byla její pozice klíčová
- Všechny existující politické strany se podílely na výkonu moci, **neexistovala opozice**

Stranický systém

- V českých zemích povoleny **čtyři strany**, tři strany socialistické a jedna strana občanská
- **Komunistická strana Československa (KSČ)**
 - Extrémně levicová strana, poslušná příkazům Moskvy, hlavním mocenským cílem zničení demokracie a ovládnutí Československa; v čele předseda Klement Gottwald, generální tajemník Rudolf Slánský
 - Největší členská základna, před únorem 1948 kolem 1,5 miliónů členů
- **Československá sociální demokracie (ČSD)**
 - Levicová strana, od roku 1945 existence silného prokomunistického křídla (Zdeněk Fierlinger), současně spory s „pravicovým“ křídlem (Václav Majer), od podzimu 1947 předseda Bohumil Laušman, programově nebyla schopna se vyhranit vůči KSČ

Stranický systém

- **Československá strana národně socialistická (ČSNS)**
 - Programově levicová až středová politická strana, hlavní soupeř komunistické strany, radikální nacionalistická politika, předseda strany Petr Zenkl, generální tajemník Vladimír Krajina, čl. např. Milada Horáková
- **Československá strana lidová (ČSL)**
 - Jediná česká nesocialistická strana, programově zhruba ve středu politického spektra, předseda Msgre. Jan Šrámek, ale bez skutečné moci, generální tajemník Antonín Klimek, zmítána spory ohledně programu, existence konzervativního, protikomunistického křídla (Helena Koželuhová)
- Přes pokusy obnovit agrární (republikánskou) stranu, žádná ze stran Národní fronty nedala souhlas k jejímu vzniku

Stranický systém

- Na Slovensku existovaly dvě politické strany
- **Komunistická strana Slovenska (KSS)**
 - Formálně vznikla v roce 1939, vztah ke KSČ měl zpočátku podobu volné a dobrovolné podřízenosti, během let kontrola KSČ nad KSS stoupala; v čele Gustáv Husák a Karol Šmidke
- **Demokratická strana (DS)**
 - Nově utvořena strana během Slovenského národního povstání, původně jako součást Občanského bloku, nejpravavicovější politická strana v politickém spektru, po uzavření tzv. dubnové dohody vstup konfesně orientovaných politiků do strany; v čele Ján Ursíny a Jozef Lettrich (evang.), Ján Kempný a Miloš Bugár (kat.)
- V roce 1946 vznikly dále dvě slovenské politické strany, **Strana práce (SP, ekvivalent ČSD)** a **Strana svobody (SSI, ekvivalent ČSNS)**, zůstaly marginálními politickými stranami zcela bez vlivu

Správní systém

- Z územněsprávního hlediska obnoven stav před rokem 1938
 - Obnoveno **zemské zřízení**, tj. 1) **Čechy**, 2) **Morava a Slezsko** a 3) **Slovensko**, výjimku však představovalo utvoření tzv. **ostravské expozitury**, de facto tak ve Slezsku existoval samostatný územní celek (závislost Ostravy na Brnu byla minimální)
- Samosprávné orgány nahrazeny národními výbory
 - Národní výbory existovaly na třech rovinách, na obecní **vznikly místní národní výbory** (MNV), na okresní pak **okresní národní výbory** (ONV) a na zemské dva **zemské národní výbory** (ZNV, v Praze a v Brně), Slovensko bylo spravováno přímo Slovenskou národní radou
- Národní výbory vykonávaly jak samosprávu, tak státní správu, přičemž nižší stupeň byl podřízen vyššímu = zánik principu demokratické samosprávy

Únorový převrat 1948

- Komunistický převrat v Československu byl realizován na několika rovinách:
 - 1) vláda (demise demokratických ministrů)
 - 2) orgány veřejné správy a společenských aj. organizací (tzv. akční výbory Národní fronty)
 - 3) „ulice“ (demonstrace, manifestace, generální stávka)
 - zvažována možnost vojenského provedení převratu – za pomoci **Rudé armády** (sovětský náměstek Valerian Zorin), **Lidových milicí** a komunisty ovládaných bezpečnostních orgánů (**SNB, OBZ**)

Únorový převrat 1948

- Od přelomu let 1947/1948 **hluboká krize** Národní fronty:
 - V únoru 1948 otevřená kritika bezpečnostní politiky ministra vnitra Václava Noska (KSČ), Klement Gottwald odmítl kritiku, vláda fakticky přestává pracovat
- **Dne 20. února 1948 demise ministrů tří politických stran**
 - Dle ústavy (z r. 1920) by nadpoloviční většina odstoupivších ministrů znamenala pád vlády; to by vedlo buď ke jmenování nové vlády, nebo k novým volbám, existovala tak šance, že nová vláda bude ustavena bez KSČ
 - Demisi podali ministři ČSNS, ČSL, DS; nezískali však podporu sociální demokracie a ani ministrů-nestraníků (L. Svoboda, J. Masaryk)
- **Dne 25. února 1948 E. Beneš přijímá demisi**, vláda pokračuje dál v obměněném složení

Únorový převrat 1948

- Komunistická myšlenka rozšířit systém Národní fronty na veškerou část veřejného života
- Instituce, které během února 1948 vznikly na všech stupních správy a samosprávy a ve většině významných institucí (např. na školách) a podniků a prováděly zde čistku, tj. odstraňování protikomunisticky smýšlejících osob
- KSČ vyzvala k jejich zakládání dne 21. února 1948, v čele **Ústřední akční výbor Národní fronty**
- Samozvané, nevolené orgány, zpětně legalizovány **zák. č. 213/1948 Sb.**

Únorový převrat 1948

- Mobilizace širokých vrstev společnosti ze strany KSČ:
 - Vznik **Lidových milicí**, tj. stranické ozbrojené síly, nejvyšším velitelem gen. taj. KSČ Rudolf Slánský
 - Sjezd **závodních rad** dne 22. února; v této době odbory (Revoluční odborové hnutí) ovládány komunisty, v čele komunista Ant. Zápotocký
 - **Generální stávka** dne 24. února – požadavek, aby E. Beneš přijal demisi ministrů
 - **Manifestace**: dne 21. února na Staroměstském náměstí, dne 25. února na Václavském náměstí
 - Připraven i **sjezd rolnických komisí** na 28. a 29. února do Prahy
- Kromě toho KSČ ovládla národní bezpečnost (policii) a armádu, které nebyly schopny v případě zasáhnout proti převratu

Politický systém komunistického Československa

- Únorovým převratem byl v Československu ustaven komunistický totalitní režim **Komunistické strany Československa**
 - KSČ přísně hierarchicky organizována („stranická disciplína“)
 - Veškerá moc se soustředila v **Předsednictvu Ústředního výboru** (ÚV) strany a v Sekretariátu Ústředního výboru, samotný Ústřední výbor, stejně jako krajské, okresní, místní a základní výbory strany byly de facto podřízeny Předsednictvu ÚV
- Koncem roku 1948 měla strana asi 2,5 miliónů straníků (z celkem asi 13 miliónů obyvatel Československa)
 - **Dualismus stát vs. strana**, např. Klement Gottwald současně předsedou strany a prezidentem republiky (1948 až 1953)

Ústavní systém

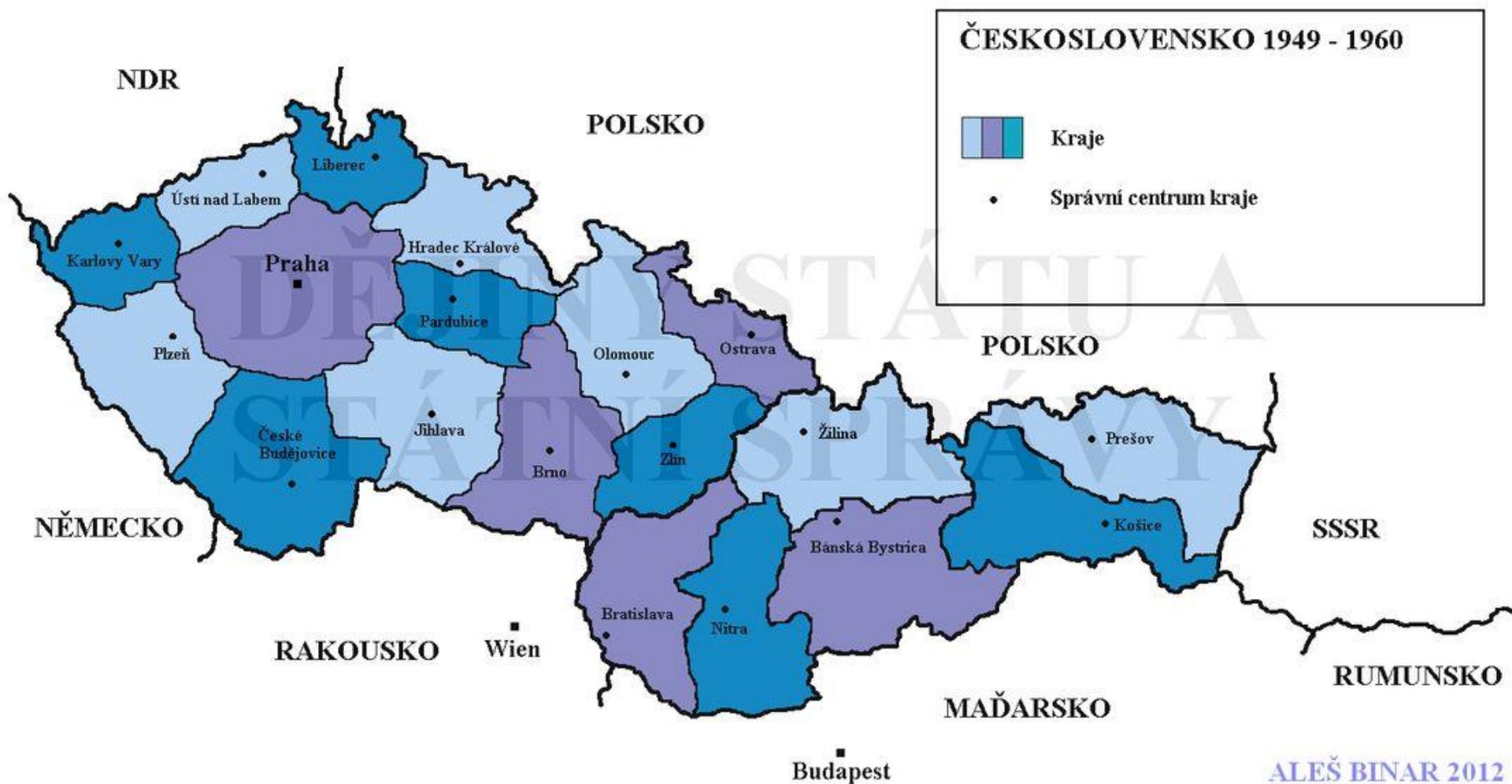
- Navzdory faktu, že Československo se po roce 1948 stalo totalitním státem ovládaným komunistickou stranou, byla dne 9. května 1948 přijatá ústava (zák. č. 150/1948 Sb.), tzv. **Květnová ústava**
 - Ústava vymezovala působnost státních orgánů (ty však nedisponovaly reálnou mocí), dokonce zachovávala dělbu moci a formálně se hlásila k základním principům pluralitní demokracie, mj. kodifikovala některá občanská práva (která nebyla dodržována)
- V roce 1960 byla přijatá nová ústava (zák. č. 100/1960), tzv. **Socialistická ústava**
 - Socialistická ústava byla založena na recepci sovětského práva, dělba moci byla oslabena, ve článku 4 byla vyhlášena **vedoucí úloha** Komunistické strany Československa

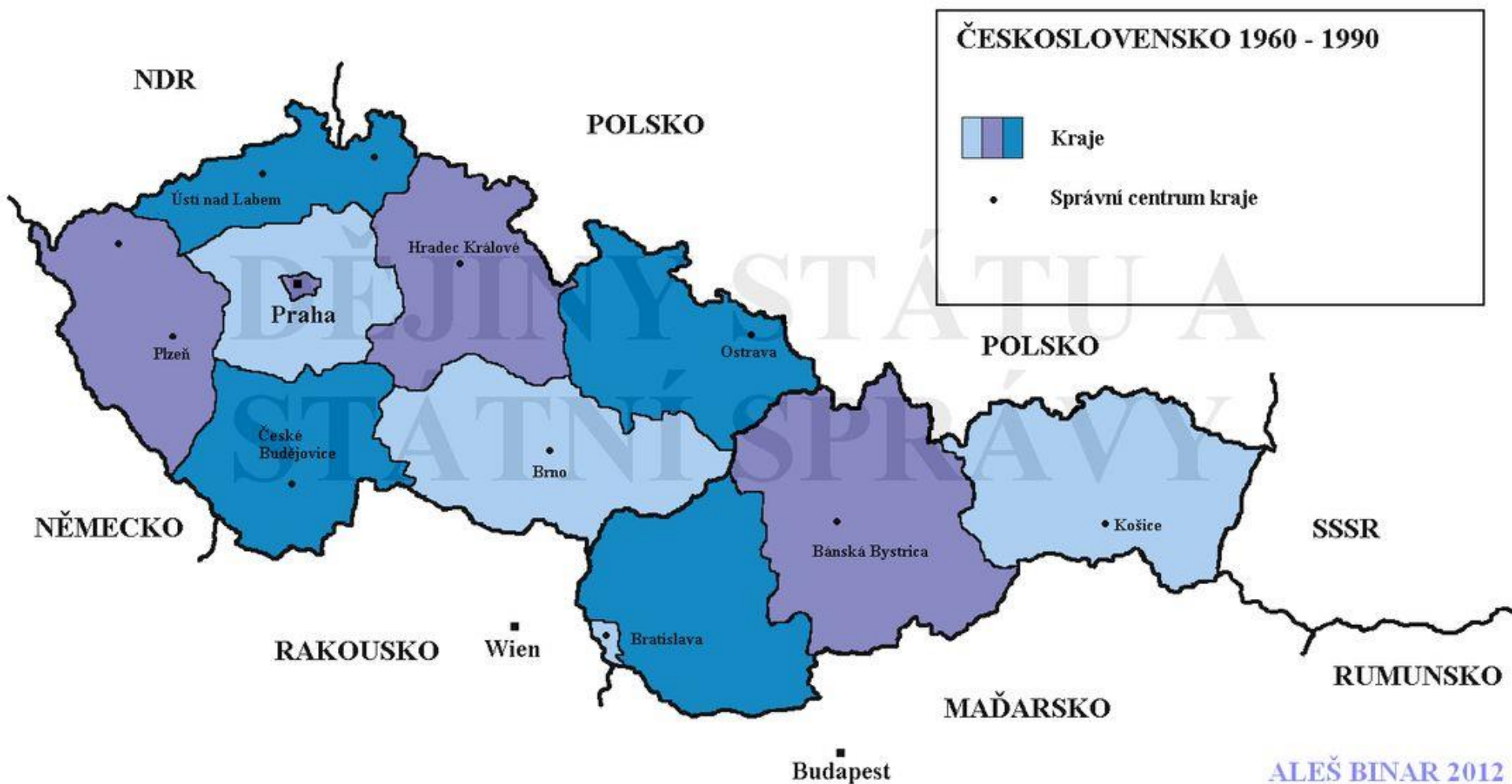
Správní systém komunistického Československa

- Po únoru 1948 zůstal zachován systém **národních výborů**
- Národní výbory nadále vykonávaly jak **samosprávné** funkce, tak funkce **státní správy**
- Ve své činnosti však byly nižší články správy podřízené vyšším článkům, tzn. **samospráva neexistovala**, zasahování vyšších je na základě demokratických principů nepřípustné
 - Na nejnižší úrovni byly tzv. **místní národní výbory** (MNV), od roku 1960 existovaly paralelně i **městské národní výbory** (MěstNV), druhou instancí byly **okresní národní výbory** (ONV), třetí pak **krajské národní výbory** (KNV), všechny národní výbory byly podřízeny ministerstvu vnitra, od roku 1953 vládě
 - Personálně byly národní výbory obměňovány ve volbách, ty probíhaly paralelně s volbami do Národního shromáždění

Správní systém komunistického Československa

- V roce **1949** byla realizována správní reforma, ta změnila územněsprávní vymezení okresů, ale především krajů, zavedla poprvé ve 20. století v českých zemích **krajské zřízení**, systém národních výborů zůstal zachován, do čela každého kraje byl ustaven **Krajský národní výbor**
 - Československo bylo rozděleno do 19 krajů, z toho v českých zemích bylo 13 krajů; sídla krajů byla přitom zcela totožná se sídly krajské správy zavedené v roce 2001
- V roce **1960** byla provedena druhá administrativní reforma, v jejím rámci byl redukován počet krajů
 - Československo bylo rozděleno do 12 krajů, z toho v českých zemích bylo osm krajů; tyto kraje jsou dodnes zachovány při soudní správě České republiky

Federalizace

- Federalizační zákon č. **143/1968 Sb.** vstoupil v platnost k **1. lednu 1969**
- Vytvořeny dvě republiky:
 - **Česká socialistická republika a Slovenská socialistická republika**
 - Utvořila se **legislativa** na úrovni republik (**Česká národní rada a Slovenská národní rada**) i na úrovni federace (**Federální shromáždění**)
 - **Exekutiva** existovala na republik i na úrovni federace (federální vláda)
- Poté, co prosovětské křídlo KSČ ovládlo situaci, byly pravomoci jednotlivých republiky omezovány, zejm. zákonem **č. 125/1970 Sb.**
 - Došlo k centralizaci státu, federace byla pouze formální, tzv. **kvazifederace**

Literatura:

- Doporučena literatura:
- Stanislav BALÍK – Vít HLOUŠEK – Jan HOLZER – Jakub ŠEDO: *Politický systém českých zemí 1848 – 1989*. Brno 2011, s. 118 – 134.
- Jan DOBEŠ – Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan JANÁK: *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*. Praha 2005, s. 419 – 469.
- Jiří MALÍŘ – Pavel MAREK a kol.: *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu. I. 1861 – 1939*. Brno 2005, s. 1123 – 1222.
- Doplnující literatura:
- Christianne BRENNER: *Mezi Východem a Západem*. Praha 2015.
- František HANZLÍK: *Únor 1948. Výsledek nerovného zápasu*. Praha 1997.
- Karel KAPLAN: *Pět kapitol o únoru*. Brno 1997.
- Jan RATAJ: *KSČ a Československo 1. (1945 – 1960)*. Praha 2003.
- Václav VEBER: *Osudné únorové dny 1948*. Praha 2008.